

TÜRKLERİN İSLAM'A GİRİŞİ SÜRECİNDE TASAVVUF VE MELAMİLİK YORUMU

Özkan AÇIKGÖZ*

1- Giriş

Esas meseleye girmeden, bir iki cümle ile tasavvufun doğuşuna göz atmakta fayda var. Bu çerçevede, Tasavvufun kaynağını tamamen dışarıda arayan görüşler varsa da, biz ikinci bir diğer görüşü takip ederek, her şeye rağmen, İslam süzgecinden geçmiş ve ondan bir parça olmuş tasavvuftan hareketle¹, onun ortaya çıkışını, yayılmasını ve kurumlaşmasını kısaca hatırlayacağız.

Merhum Erol Güngör'e göre; Tasavvuf, İslam Mistisizminin adıdır. Biraz daha detaylı bir ifade ile şöyle açıklar: "İslam tasavvufu, İslam dininin belli bir yorumudur. Bazı Müslümanlar, Hicretin ikinci ve üçüncü asırlarından itibaren, özellikle fıkıhçıların şekilci yorumu ile mutezilenin rasyonalist yorumu karşısında, bunlardan farklı bir din (İslam) anlayışı ortaya atmışlar, önce kendi hayat tarzlarıyla gerçekleştirdikleri bu anlayış, sonraları teorik bir yapı kazanmış, hatta teşkilatlanmıştır. Tasavvufî din anlayışının belirgin vasıfları, Kur'an ve hadiste zahirden ziyade batına önem vermek; Yaratan ile yaratılan arasında varlık itibarıyla ayrılık bulunmadığını, çünkü Allah'tan başka varlık bulunmadığını kabul etmek; İnsanın Allah'tan geldiği gibi yine Allah'a gideceğini, ancak bunun için mutlaka ölümü beklemek gerekmediğini, nefsi tertemiz kılmakla ezeldeki birliğe daha hayatta iken dönüleceğini iddia etmektir. Bu temel fikirlerin birtakım mantıkî sonuçları da vardır ki, onları da kısaca; maddi şeyleri hor görmek, cemaatin umumi tutumundan ziyade kendi ferdi temayülüne ehemmiyet vermek, bilgi yolu olarak mistik sezgiyi kullanıp bunun dışındaki metotları da, onlarla edinilen bilgileri de hiçe saymak ilh"² şeklinde sayabiliriz.

* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümünde Doktora Yapmaktadır.

¹ Güngör, E., *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1993, s. 10-16.

² Güngör, a.g.e, s. 22.

Böyle olmakla beraber, tasavvufun gelişiminde, mistisizme geçişten önce yoğun bir zühd devri vardır ki, kısaca da olsa değinmeye değer. İslam Peygamberinden ve Raşid Halifelerden sonra, Emevilerle beraber, önceki zühd ve takvayı esas alan İslamî hayat, yavaş yavaş gevşemeye başlamış ve dini dünyanın arkasında ikinci plana bırakır olmuştur. Siyasilerin, yöneticilerin debdebeli hayatları ve benzeri durumlar, Peygamber ve saabeler devrindeki sıkıntıları bilen tabiin ve tebai tabiin arasından bir kısımını buna tepki vermeye itmiş, bu insanlar tepkilerini, kendilerini toplulardan tecrit ederek, zühd hayatına vermekle göstermişlerdir. Hatta bunların ilki olarak, sahabeden Ebu Zer-i Gıffarî gösterilir. Tenhaya çekilen bu insanlar ve bunların etrafına toplananlarla bir zühd halkası oluştu. Bu yüzden ilk mutasavvıflar daha ziyade zühd ve takvalarıyla temayüz etmişlerdir³. Daha sonra bu bir meslek haline geldi ve yaklaşık bir asır sonra, kendine ilk kez sufi denen Ebu Haşim el Kufi'nin Şam'da bir Zaviye, diğer bir isimle Hankâh açmasına kadar vardı⁴. Onun yaklaşık 8. yy'ın ikinci yarısında vefat ettiğini göz önüne alırsak, bu yüzyılın ortalarından itibaren tasavvufun en önemli iki unsuru olan, 'sufi' ve 'zaviye' ile beraber, Müslümanların hayatına girmeye başladığını kabul edebiliriz.

2- Tasavvufun Türk Ülkelerine Girişi

8. yy'ın ortalarında ilk kez Irak ve Suriye'de son şeklini alan tasavvuf, en fazla bir asır sonra da Aşağı Türkistan'da görünmeye başladı. İlk sufi şahıslardan Şakiki Belhi (öl. 790) ve İbrahim b. Ethem (öl. 783)'in memleketlerini terk ederek, Aşağı Türkistan'a seyahatte bulduklarını ve irşat faaliyeti sürdürdüklerini kaynaklardan öğreniyoruz⁵.

Bunlardan sonra tasavvufun daha sistemli bir şekilde Türkistan'a girişini ve menşeyini Fuat Köprülü şöyle anlatır: "Eski İran an'anelerini göğsünde saklayan Horasan, İslamiyet'ten sonra tasavvuf cereyanının başlıca merkezlerinden biri ve belki birincisi mahiyetinde idi. Bu yüzden Maverâünnehir İslamlaştıktan sonra, bu cereyanın, İslamiyet'in evvelce takip ettiği yollardan Türkistan'a gireceği pek tabii bir hadise idi. Hakikaten öyle oldu. Herat, Nişabur, Merv, III. asırda mutasavvıflarla nasıl dolmağa başladıysa, IV. asırda Buhara ve Fergana'da da şeyhlere tesadüf edilmeğe başladı; hatta Fergana'da Türkler kendi şeyhlerine "Bab", yani Baba namını veriyorlardı. Horasan'a herhangi bir münasebetle gidip gelen Türkler arasında da mutasavvıflar yetişiyordu: Meşhur sûfi Ebu Sa'id Ebü'l-Hayr'ın pek ziyade hürmet ettiği Muhammed Ma'suk Tusi ile Emir Ali Abu Halis Türk idiler. İşte bu gibi muhtelif amiller tesiriyle, Türkler arasında tasavvuf cereyanı yavaş yavaş kuvvetleniyor, Buhara, Semerkand gibi büyük İslam merkezlerinden içerilere yayılıyor, din aşkı ile mücehhez birçok dervişler tarafından göçebe Türkler arasına yeni akideler götürülüyordu"⁶.

Türkistan'daki bu münferid tasavvufi faaliyetlerden başka, kayda değer bir diğer sima ise, aslen Sicistanlı bir Hanefi alimi olan Muhammed b. Keşşam (806-869)'dır. 9. yy'ın ilk yarısında 'Kerramiye' adında bir tarikat kurarak, merkezi Nişabur olmak üzere, Fergana, Merv ve Semerkant gibi Aşağı Türkistan'ın önemli merkezlerinde teşkilatlı bir faaliyet sürdürdü. Şakiki Belhi ve İbrahim b. Ethem'in şahsi teşebbüsle-

³ Güngör, a.g.e, s. 22.

⁴ S. Vicdani, *Tarikatlar Ve Silsileleri* (Tomar-ı Turuk-ı Aliyye), Enderun Kitabevi, İstanbul 1995, s. 8.

⁵ Günay, Ü.-Güngör H., *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Ocak Yayınları, İstanbul 1997, s. 199.

⁶ Köprülü, a.g.e, ss. 17-18.

rinden farklı olarak, bu tarikattan daha eski teşkilatlı bir tarikatın, Türkistan'da faaliyet gösterdiğine dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Fakat Türkistan'da daha sonraki tasavvufi faaliyetlerin gelişiminden öyle anlaşılıyor ki, Kerramiye tarikatı bu coğrafyadaki teşkilatlı ilk tarikat olmakla beraber, çok fazla yaygınlık kazanamayıp, bir müddet sonrada yeni gelen farklı tarikatların içinde eriyip ömrünü tamamlamıştır.⁷

Türkistan'a yakın bölgelerden, özellikle Nişabur, Belh, Kabil, Hemedan ve Herat gibi eski dinlerden Maniheizmin, Nasturiliğin, Zerdüştlüğün ve Budizmin oldukça yaygın olduğu bu şehirlerdeki İslami faaliyetler, zamanla eski tecrübelerin de katkısıyla yeni bir takım oluşumlara yol açtı. Nitekim, Nişabur gibi birçok eski dini mistik kültürlerle merkez olmuş bu şehri kendine üs edinerek, ortaya çıkan bir diğer tasavvufi meslek ise, daha sonraki yıllarda Türklerden de çok kalabalık taraftarlar edinecek olan 'Melamilik'tir. Hatta bu tasavvufi akım ileride de göreceğimiz üzere, Türklerin İslam'a girişlerinde kilit bir rol oynayacaktır. Diyebiliriz ki, Türk ülkelerine İslam'ın girişi tasavvufu olmuş ve bunu da Melamilik temsil etmiştir. Tersinden ifade edersek, Türk ülkelerine Melamilik'in girişi, büyük ölçüde İslam'ın girişi ile eşdeğerdedir. Zira Melamilik'in bu coğrafyada yaygınlaştığı 9 ve 10. asra kadar İslam dini, yerleşik ve sınırlı bir nüfusun dini olmaktan öteye gidememiştir. Melamilik'in girişiyle beraberdir ki, İslam özellikle göçebeler arasında da yayılma imkanı bulmuş ve Türkistan'a hakim olmuştur⁸.

3- Melamilik'in Tasavvufi Öğretisi

Kelime manası "kınamışlık, kıymetsizlik"⁹ olan Melamilik mesleğinin doğuşunu ve mahiyetini, Melamilik hakkında yazılmış toplam üç-beş eserden birinin sahibi olan Sadık Vicdani şöyle anlatır: "Hicretin III. asrında, tasavvuf cereyan ve irfanının en belli başlı merkezlerinden biri olarak, bünyesinde pek çok mutasavvıf barındıran Nişabur'un sufileri arasında, mesleği ve yaşayışı ile mümtaz, irfani bir sima ile onun meslek ve meşrebine imtisal ile şöhret bulan bir gurup müridan ortaya çıkmaya başlamıştı ki; Türkistan'ın bu arifler topluluğunun meslek ve yaşayışları ile ilgili haberler tasavvufun beşiği olan Irak'ta duyulmaya ve yayılmaya başlayınca, Şehl b. Abdullah-ı Tüsteri ve Cüneyd-i Bağdadi gibi sufilerin en ileri gelenleri: "Eğer Ahmed-i Mürsel'den sonra bir peygamberin gelmesi gerekseydi mutlaka bunlar arasından gelmesi gerekirdi" demekten kendilerini alamamışlardır. İşte o irfani sima ve rahmani feyzin mazharı olan zat önceleri (sufi) diye tanınırken, mücahedelerinin ortalarına doğru Melami diye parmakla gösterilen (Ebu Salih Hamdün b. Ahmed b. Ammarete'l-Kassar ên-Nişaburi), Melamiyyun da (Onun yolundan giden mürid ve bağlıları) Melamiyye de yüce meslekleridir"¹⁰.

İslam Dünyasında tasavvufun uzak bölgelere göre üç ayrı akım halinde geliştiğini söyleyen A. Yaşar Ocak'a göre; Mağrib'de İslam'ın, Yeni Eflatuncu felsefe ile yoğrulmasından ahlakçı vasfı ağır basan bir akım, Irak'ta zühdü yanı ağır basan ikinci bir akım, Nişabur, Hemedan, Herat, Merv ve Kabil gibi, zamanın büyük kültür merkezlerinde ortaya çıkan, ilahi aşk ve cezbe ile beraber "mistik motivasyonu" kendine meslek edinen üçüncü bir akım ortaya çıkmıştır ki, bu sonuncusu bahsetti-

⁷ Günay Güngör, a.g.e, s. 214.

⁸ Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1996, ss. 37, 56, 117, 133.

⁹ Yegin, A., *Yeni Lügat*, "Melam, Melamet, Melami" maddeleri, Hizmet Vakfı, Dördüncü Baskı, İstanbul 1983.

¹⁰ S. Vicdani, a.g.e, ss. 9-10. Melamilik hakkında ayrıca bk. Gölpinarlı, A., *Melamilik ve Melamiler*, tıpkı basım, İstanbul 1992, ss. 2-26.

ğimiz Melamiliktir. Önemli bir nokta olarak belirtelim ki, bu üç akımdan her biri, aynı zamanda doğdukları mıntıkların siyasi, sosyal ve kültürel özelliklerini de yansıtmakta idiler¹¹.

Bunlardan Türk Ülkelerini en çok etkileyenin Melamilik olması hasebiyle bizi en çok ilgilendiren de odur. A. Yaşar Ocak, bu mesleğin doğuşunu ve prensiplerini şöyle açıklar: "9. yüzyıl boyunca, bugünkü Afganistan'ın da bir kısmını içine alan eski Horasan bölgesinde, İslam öncesi Budist ve Maniheist mistik kültürü üstünde temellenmek suretiyle, orta tabaka ve özellikle esnaf tabakası içinde doğup gelişen Melami sufilik, Basra ve Kûfe mekteplerinin kuru zühde dayalı klasik tasavvuf anlayışına bir tepki olarak gelişti. 9-11. yüzyıllarda, Hemedan, Nişabur, Herat, Belh ve Kabil gibi büyük merkezlerde Ebu Hafs-i Haddad (öl. 874), Hamdun-i Kassar (öl. 884), Baba Tahir-i Uryan ve Ebu Said-i Ebu'l-Hayr (öl. 1040) gibi büyük sufiler tarafından geliştirilen bu mektebin temel özelliği, bol bol nafil ibadet etmek, riyazat yapmak suretiyle Tanrı'nın azabından emin olma ve Cehennem'den kurtularak Cennet'e girme ümidine dayalı zühdi tasavvufu reddetmesidir. O, bunun yerine, insan oğlunu eşref-i mahlukat (yaratılmışların en şerefli) olarak yaratan Tanrı'ya aşk ve cezbe ile bağlanmak ve onun sevgisinin dışında her şeyi terk etmek suretiyle ilahi vuslata erme amacını koyar; nefsi ve arzularını, dünyayı kınayarak mistik mutluluğa erişeceğine inanır. Bu nefsi ve arzularını, dünyevi hevesleri kınama kavramı, 'Melamet' terimiyle ifade edilir..."¹².

Melamilik mesleğine mensup mutasavvıflar beş vakit namaza, kılmaları gereken sünnetlerden başka bir şey (nafil namaz) eklemeslerdi. Fakat daha önce de belirttiğimiz gibi, onlarda, insan sevgisi ve Allah aşkında yoğunlaşan bir 'mistik motivasyon' söz konusudur. Çevrelerince kınanmak kaygısıyla, nafil ibadetslere sarılmaya tenezzül etmeyen bu insanlar, gerekli ibadetlerini de olabildiğince gizli yapıp, sıradan bir insan gibi olmayı tercih etmişlerdir. İnsanlarla iç içe, çarşıda-pazarda dolaşarak herkesle herkes gibi olmaktan kaçınmamışlardır. Daha sonra bu mesleği kendine bir tasavvufi yöntem edinen bir çok tarikat çıktığı için Sadık Vicdani, "*Melamiliği, turuk-ı aliyye içinde, müstakil bir tarikat değil, turuk-ı aliyye'de, gayeye riyasızca vüsul için seçilmiş ve tercih edilmiş yüce bir meslek ve meşrep olarak buldum*"¹³ der. Nitekim bütün tarikatlar, kurucularının adına izafeten isimlendirildiği halde, Melamilikte böyle bir durum söz konusu değildir.

4- Melami Tasavvuf'un Türklerin İslamlaşmasındaki Rolü

İşte Melamilik gibi, kuru kuruya zühdi ve bu anlayışa dayalı İslamî yaşayışı reddeden, riyaya yorulabilecek en ufak davranıştan kaçınan, buna karşın samimiyete önem veren, Allah aşkı ve insan sevgisinde yoğunlaşan bir mistik motivasyona sahip olan bu tasavvufi akım; İslam'ı henüz tanımakta olan, gerek yerleşik, gerek göçebe Türklerin riyayı sevmeyen, her ne yaparsa samimiyeti esas alan, insana ve ondan kaynaklanan her şeye hoşgörü¹⁴ ile yaklaşan tabiatlarına oldukça sıcak ve yakın gelmişti. Bu nedenledir ki, tasavvufun özellikle Melamilik yorumu, Türkistan'a girdikten sonra, Türkler arasında İslamlaşma yeni bir boyut kazanmıştır. Zira artık İslam, sadece yerleşik Türklere değil, aynı zamanda göçebelere de nüfuz etmeye

¹¹ Ocak, a.g.e, s. 90.

¹² Ocak, a.g.e, ss. 133-134.

¹³ S. Vicdani, a.g.e, s. 3.

¹⁴ Türklerde Hoşgörünün tarihî-dini alt yapısı için bk. ESİN, E., *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, Türk Kültürü El Kitabı II. cilt, I/b'den Ayrı basım, İstanbul 1978, s. 134.

başlamıştır. Büyük Türk kütellerinin henüz göçebe olduğu zaman itibarıyla, bu gelişme, Türk İslamlaşması adına son derece tarihi bir önem arz etmiştir. Bu gerçeği Ahmed Yaşar Ocak şöyle dile getirir: "IX. yüzyıldaki siyasi ve sosyal değişmelerle at başı giden Melamilik akımının değişik eğilimlerinin Maverünnehir bölgesine nüfuz etmesine imkan yoktu. Gerçekten de İslamiyet Türkler arasında Melamet cereyanı ile girmeye başladı ve X. yüzyılda Maverünnehir'de Buhara, Semerkand ve Fergana gibi şehir ve bölgeler Türk şeyhleriyle dolmağa yüz tuttu. Onlar, çoğunluğu göçebe olan Türk zümreleri tarafından Bab, Baba veya Ata unvanlarıyla anılıyordu"¹⁵.

Bu zamana kadar İslam'ın Türkler için kitabi bir üslupla anlatılması, onun Türkler arasında yayılmasını geciktirmiştir. Nitekim İslam dinine ilgisi olduğu halde, Emevi Halifesi Hişam'ın, kendisine gönderdiği İslam'a davet mektubunu getiren iki elçinin, İslam'ı kitabi bir üslupla anlatan ifadelerini dinleyen Türgiş Hakanı Su-lu'nun, askerlerini göstererek, eğer İslam'ı kabul ederlerse şartlarını yerine getiremeyeceklerini ve hayatlarının bozulabileceğini söyleyerek, bu davete icabet etmemesi, söz konusu gecikmeyi doğrulayan tarihi bir gelişme olarak, son derece kayda değerdir¹⁶. Zekeriya Kitapçı, bütün bu manzarayı çözümleyen bir tespit olarak; Türklerin, tasavvufi yorum gelene kadar, İslam'ı sosyal yaşamları itibarıyla kabul edilebilir, yaşanabilir ve şartları yerine getirilebilir bir din olarak görmediklerini¹⁷ ifade eder. Bu tahlilin özellikle göçebe Türkler için büyük ölçüde geçerli olabileceğini ifade etmeliyiz. Zira yazın yaylakta, kışın kışlakta, at üstünde, sürü arkasında, otlak otlak dolaşan göçebe Türkler için, hem de kabul etme aşamasında, kitabi İslam'ın uygulanabilir görünmeyeceği ortadadır. Yapılması gereken, temel İman esaslarından 'Bir Allah' inancı, Cennet-Cehennem, doğruluk, toplumsal sorumluluk gibi zaten Türklerin benzerlerine sahip oldukları bu inanç ve faziletler vesilesiyle İslam'a ısındırdıktan sonra, ibadetlerin tedricen yapılmasını sağlamak olmalıydı. İşte tasavvuf, özellikle Melamilik bunu yapmıştır. Sosyal şartlar gereği, aksi de mümkün olmazdı zaten.

A. Yaşar Ocak'a göre, Türk tasavvufunun en büyük siması ve Türklerin İslamlaşmasında büyük gayreti olan Ahmed Yesevi'nin beslendiği kaynak da Melamilikten başkası değildir. Ahmed Yesevi'yi en çok etkileyen iki şahıs biliyoruz: biri daha çok, çocukluğunda ve gençliğinde Onunla ilgilenen Arslan Baba, diğeri de, onun yetişkin zamanlarında Buhara'ya gidip kendisine intisap ettiği Yusuf Hemedani'dir.

Arslan Baba'yı, tasavvufun, bunun içinde de Melamilik'in 9 ve 11. yy'larda Nişabur, Semerkant ve Merv gibi nispeten Orta-Asya'ya yakın Aşağı Türkistan şehirlerinde gelişip, Türkler arasında yayılmaya başlamasıyla, bu tasavvufi akımın içine girip ilerleyen ve Türkler arasında irşat faaliyetine girişen adını bilmediğimiz bir çok Türk derviş-sufisinden biri olarak tahmin edebiliriz¹⁸.

Muhtemelen 11. yy'ın sonu ile 12. yy'ın başlarında yaşamış olan Arslan Baba, Melamilik'in, Türk göçerlerinin sosyal şartlarına ve sosyo-psikolojik durumlarına uygun yaklaşımını benimsemiş bir sufi olarak, bir çoklarının ihtidasına vesile olduğu

¹⁵ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalenderiler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, TTK Basımevi, Ankara 1992, s. 23.

¹⁶ Günay-Güngör, a.g.e, s. 186.

¹⁷ Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, Nur Yayinevi, Konya 1988, s. 48. Burada, medrese İslam'ını temsil eden şahısların, sosyal şartları göz önüne almaksızın, İslam'ı kitabi bir üslup ile anlatmalarına karşın, Mutasavvıfların, sosyal şartları bilen ve önemseyen, daha çok bölgenin insanları olarak, İslam'ı kitabi ifadelerden daha bağımsız ve cazip anlatabilmelerinin, bu sonuçta etkili olduğunu belirtmeliyiz.

¹⁸ Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, s. 56.

ve bir kısımlarının da bu meslekte ilerlemelerini sağladığı anlaşılmaktadır. Şüphesiz ki, bu meslekte ilerlemesini sağladığı dervişlerin en önde geleni Ahmed Yesevi'dir. Onun Ahmed Yesevi üzerindeki etkisi o kadar büyüktür ki, daha sonraki hocası ve kendisine halife olduğu şeyhi Yusuf Hemedani'nin ismi Divan-ı Hikmet'te hiç anılmazken; Arslan Baba'nın ismi, bir çok yerde hem de büyük bir tazim ile anılır¹⁹.

Ahmed Yesevi'yi etkileyen diğer şahıs, Yusuf Hemedani'ye gelince; A. Yaşar Ocak, onun hakkında şu ifadeler yer verir: "Hace Yusuf Hemedani, Maverünnehir, Horasan ve Irak sahalarında tamamlanan çok uzun bir sufi eğitim sürecinin sonunda, tekrar Horasan'da karar kılmış ve yerleşmiştir. Onun, 9. yüzyıldan beri zühde dayalı ahlakçı sufiliğe karşı, ilahi cezbe ve aşkı esas alan Melameti mektebinin en önemli merkezlerinden olan bu bölgeyi seçmesinin sebebi açıktır: Çünkü kendisi, çok açık bir şekilde görülüyor ki, bir Melameti sufisidir"²⁰.

İşte, tasavvuf formasyonunu bu iki Melami şeyhinden alan Ahmed Yesevi, bu formasyon doğrultusunda Türkler arasında geniş bir irşat faaliyetine girişmiştir. O Horasan ve Maverünnehir bölgelerinden aldığı bu tasavvuf formasyonu göçebe ve yarı göçebe Türk boyları arasında kendi öğretisini yaymaya ve onları fazla zorlamadan yeni dine (İslam) ısındırmaya çalıştı. Ahmed-i Yesevi, bu tarihi misyonunu icra ederken, merhum Fuat Köprülü'nün çok açık bir şekilde ortaya koyduğu üzere, Türkler arasında kökü çok eskilere giden geleneksel şiir kalıplarını kullandı ve bunları kendine mahsus sufiyane coşkun tavrını ekleyerek çok geniş kitlelere hitap etmesini bildi²¹.

Ahmed-i Yesevi'nin ve Yesevilik'in ve tabiatıyla buna bağlı geleneklerin Yesevi mıntikasından başlayarak zaman içinde hem Orta Asya içlerine hem de Batı'ya doğru çeşitli Türk memleketlerinde tanınip yayılmasını sağlayanlar, hiç şüphe yok ki, daha onun sağlığından itibaren kendilerini bu işe adayan halife (misyoner)leri olmuştur. Ahmed-i Yesevi'yi ve Yesevilik'i, Hakim Ata (Süleyman-ı Bakırgani) (öl. 1186), Mansur Ata (öl. 1199), Said Ata (öl. 1218) gibi halifeler Orta Asya (bugünkü Kırgızistan, Özbekistan, Kazakistan)'da yaydılar. Maverünnehir ve Fergana vadisinde Yesevilik iyice tutundu. Buradan Harezmi (yaklaşık bugünkü Türkmenistan) sahasına geçildi; oradan İran'a girildi²². İran'da, bir kısım yerel unsurların da birleşmesiyle Haydariliği doğurdu. Nihayet Ahmet Yesevi'nin hatırası ve öğretisi, Haydarilik vasıtasıyla Anadolu'ya kadar geldi ve burada bu tasavvufi mirasa, yine bir Haydari derviş olan Hacı Bektaşî Horasani'nin başını çektiği Bektaşilik sahip çıktı.

Burada esas önemli husus ise, Ahmed Yesevi'nin Melami meşrep tasavvufi öğretisinin, Türkler arasında geniş bir kabul gördüğüdür. Bu da beraberinde henüz Müslüman olmamış Türkler arasında İslam'ın yayılmasını ve gerek bunlar gerekse daha önce Müslüman olmuşlar arasında bir Türk tasavvufunun yayılmasını sağlamış, standart bir İslami algılama biçimi de geliştirmiştir. "Başka bir ifadeyle Ahmed Yesevi, İslam ve Türk tarihi boyunca yaşamış binlerce sufiden herhangi biri değildir. O yalnız Türk sufiliğinin değil, bir bakıma Türk halk Müslümanlığının da adı bilinen ilk mübeşşiridir"²³.

Arslan Baba gibi nice Melami Türk Şeyhleri ve Arslan Baba'nın Ahmed Yesevi gibi bu mesleğe mensup nice müntesipleri, geniş Türk Ülkelerinde İslam'ı yayan asıl

¹⁹ Ocak, a.g.e, s. 56.

²⁰ Ocak, a.g.e, s. 55.

²¹ Köprülü, M. F., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, TTK Basımevi, Ankara 1976, ss. 142-148.

²² Ocak, a.g.e, ss. 37-38.

²³ Ocak, a.g.e, s. 65.

faaliyetin sahipleri oldular. Tabiatıyla bu, Türklerin İslamlaşmasına Melami meşrep tasavvufun damgasını vurduğunu ifade eder. Buda beraberinde Allah aşkını, İlahi cezbeyi, İnsan sevgisini, riyadan ve kuru zühdden uzak samimi bir Türk tasavvufunu, daha geniş ifadesiyle 'Müslümanlığı'nı doğurmuştur. Nitekim Türk tasavvufunun Ahmed Yesevi'den başka diğer bir büyük sufisi Yunus Emre'nin şiirlerinde ve tasavvuf öğretisinde de Melamilik en baskın karakter olarak karşımıza çıkar.

O bir şiirinde şöyle der:

*Girçek sana aşksam arlanmaklık nemdür benim
Şükrane canımı virem Melamet tonın giyem²⁴*

benzer bir şekilde, diğer bir şiirinde de:

*Hele biz işbu yola gelmedük riyayıla
Bu Melametlik tonın bizümle geyen gelsin²⁵*

dizeleriyle şiirlerinde "Melamet" terimine yer verdiği gibi, şiirlerine yüklediği anlam itibariyle de, tam manasıyla bir Melami sufisi olduğunu göstermektedir. Nitekim Yunus bu iki beytinde de sanki, daha önce Melamiligi anlatırken değindiğimiz ve her Melami sufisinde rastlandığı gibi, O da riyaya yer vermemek için, ibadetlerini gizli yapmasından ve kınanma kaygısını göze alarak nafile ibadete sarılmaya tenez-zül etmeyen tipik Melami tavrından kaynaklanan bir kınamadan ötürü kendini muhasebeye çekmekte ve tam bir Melami sufisi gibi davranarak, bunun onu hiç de mahçup edecek bir durum olmadığını, Allah'a karşı gönlünün rahat olduğunu belirtmek ister gibidir.

Fakat şurasını da ifade etmeliyiz ki; 9. yy'da Nişabur'da ortaya çıkan Melami suflerin, çevrelerince kınanmaktan korkarak zühde ve nafile ibadete tenez-zül etmeyip, beş vakit namaza sünnetten başkasını eklemeyen, fakat buna karşın Allah aşkı, İlahi cezbe, insan sevgisi ve riyadan uzak, samimi bir İslam anlayışını esas alan, çarşı-pazardan kendisini tecrit etmeyip, herkesle normal bir insan gibi olmayı öngören meslekleri, ilerleyen zaman ve değişen mekanın da etkisiyle, yozlaşmaya yüz tutmuş ve gizli yapılan ibadet ihmal edilmeye başlanmış, buna karşın; çarşı-pazarda, toplum içindeki Allah aşkını, İlahi cezbeyi, insan sevgisini ve riyasız, samimi inancı esas alan tavırları daha da öne çıkmış ve bir müddet sonra birinci hal iyice ihmal edilirken, kendilerini bu ikinci hal ve tavırlarla tatmin eder olmuşlardır. Melamiligin bu yozlaşmış ve ilk orijinalliğini kaybetmiş hali, Kalenderilik vasıtasıyla batıya kaymış ve burada da, sosyal yaşamları kitabî İslam'ı kabul etmeye müsait olmayan ve Moğol baskısı önünde kitleler halinde İran, Irak, Suriye ve nihayet Anadolu'ya itilen Türk göçerleri arasında sırasıyla Vefailik²⁶, Haydarilik²⁷ ve nihayet 13 ve 14.yüzyılda da Anadolu'da Bektaşılığı²⁸ doğurmuştur.

5- SONUÇ

Her ne kadar bugün bütün tarikatlar kendilerini Hz. Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali'ye ve bunlar vasıtasıyla da Hz. Peygambere bağlıyorlarsa da, bu tarihi bir ger-

²⁴ Ocak, a.g.e, s. 118.

²⁵ Ocak, a.g.e, s. 118.

²⁶ Ocak, A. Y., *Babailer İsyanı*, Dergah Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1996, ss. 74-76, 101-104.

²⁷ Ocak, a.g.e, ss. 73-74.

²⁸ Ocak, a.g.e, ss. 211-213. Ayrıca bk. Irene Melikof, *Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe*, Cumhuriyet Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1999.

çeklikten çok, tasavvufu İslam'ın köküne bağlamak suretiyle ona meşrutiyet ve hayatiyet verme kaygısını ifade eder. Bunda büyük ölçüde başarılı da olunmuştur. Fakat araştırmamız da ortaya koydu ki; bugünkü manada bir tasavvufa 8. yy'dan önce rastlamak mümkün olmadığı gibi, İslam Dünyasının farklı bölgelerinde de gayet farklı tasavvufi anlayışlar, zihniyetler sergilenmektedir. Bu ise, Tasavvufun İslam dışı dini-mistik tecrübelerden bir hayli istifade ederek meydana geldiğini ileri süren tezleri destekler mahiyettedir. Böyle olmakla birlikte, bu dini-mistik tecrübelerin (en azından çoğu tarikatta) İslam süzgecinden geçirilip, bir İslami kimlik kazandırıldığı da ayrı bir gerçektir.

Bu çerçevede, İslam Dünyasının değişik bölgelerinde doğan tasavvufi akımlar, o bölgenin eski dini-mistik tecrübelerini ve bölge insanının genel zihniyetini, dünyaya bakış tarzını yansıtmak suretiyle, değişik birer tasavvufi ekol meydana getirmişlerdir. İşte İran çevresi ve Aşağı Türkistan'a yakın bölgelerde doğup gelişen Melamilik de, doğal olarak buraların eski dini-mistik tecrübelerinden ve bölge insanının mizacından etkilenmek suretiyle teşekkül etmiştir. Dolayısıyla bölge insanına, diğer coğrafyalarda doğan tasavvufi akımlardan daha sıcak ve daha kabul edilebilir gelmiştir. Buna bir de genel olarak tasavvufun kitabî İslam'dan oldukça bağımsız irşat metotları eklenince, Türk Ülkelerinde Tasavvuf vasıtasıyla İslam'a girişlerin, kitleleri kapsaması sonucu doğmuştur. İşte Türk konar-göçer kitlelerini İslam'a dahil eden bu Melami meşrep mutasavvıfların en öne çıkan siması da, tartışmasız Yesevilik'in kurucusu Hoca Ahmed-i Yesevi olmuştur.

Hoca Ahmed Yesevi, bir Melami mutasavvıfı olması itibarıyla, tasavvufi öğretisinde, İslam Dünyasının diğer önde gelen tasavvufi akımlarından ne mağrip ekolünün ahlakçı ne de Irak ekolünün zühdcü yaklaşımına itibar etmeyip, Melamilik'in tipik karakteri olan ve derin bir Allah aşkını, ilahi cezbeyi esas alan riyasız, coşkun bir Müslümanlığa, hoşgörüyü, sevgiyü, mistik motivasyona önem veren prensiplerine olabildiğince geniş yer vermiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Türklerin mizacına son derece uygun gelen bu prensipler, Onların İslam'a, Yesevilik vasıtasıyla girmelerini sağlamıştır. Yesevilik, Türklerin dini-mistik hayatında o derece önemli bir yer etmiştir ki, onun şeyhi olan Ahmed Yesevi, Türk İslamlaşmasının olduğu kadar, Türk tasavvufunun da en zirve şahsiyeti, en büyük piri olmuştur.